

УДК 338.439.631.115.11

О. В. Дмитрик,
аспірант, Вінницький національний аграрний університет
ORCID ID: 0000-0002-8669-5872

DOI: 10.32702/2306-6792.2019.15.51

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИРОБНИЦТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ

О. Dmytryk,
Postgraduate student, Vinnytsia National Agrarian University

THEORETICAL APPROACH TO THE EVALUATION OF AGRICULTURAL PRODUCTIVE EFFICIENCY IN THE FARM HOUSEHOLDS

Встановлено, що основним методичним підходом щодо оцінки ефективності виробництва сільськогосподарської продукції ОСГ варто визначити ресурсний, відповідно до якого, для оцінки ефективності ОСГ, визначають не витрати на його ведення, а використання ресурсів (землі, праці, коштів).

Оцінюючи ефективність виробництва ОСГ, порівняно з показниками сільськогосподарських підприємств, не слід абстрагуватися від особливостей трудових ресурсів і виробничих фондів цих категорій господарств. Дійсно, якщо йдеться, наприклад, про трудові ресурси ОСГ, значну частину яких становлять пенсіонери, підлітки, тобто ті, хто через віковий ценз та з інших причин не може активно працювати на виробництві, віддача від них менша, ніж від працездатних, частка яких у сільськогосподарських підприємствах значно вища.

Розгляд проблеми встановлення дохідності з цієї точки зору вважається недоречним. На нашу думку, немає підстав стверджувати про визначення показників товарності й на їх основі — дохідності особистого селянського господарства. Слід враховувати, що ОСГ є складовою домашнього міні-господарського комплексу. У разі, коли власник не повністю споживає одержану продукцію, то він реалізує її, а якщо будь-який вид продукції не виробляється ним, то він його придбає на роздрібному чи оптовому продовольчому ринку.

У цьому випадку ціновим еквівалентом мають бути ціни на роздрібних продовольчих ринках, оскільки вони є основним джерелом надходження продукції в домогосподарство.

На наш погляд, незалежно від мети аналізу, критерієм оцінки всіх типів ОСГ має бути продуктивність праці, оскільки виробництво в них вирізняється високою трудомісткістю. Оптимальним буде той варіант, де на одиницю живої праці виробляється більше продукції, тому показник окупності затрат праці (вартість валової продукції з розрахунку на 1 люд.-день) повинен застосовуватися у кожному порівняльному аналізі.

За допомогою цієї системи показників можна здійснити кількісну оцінку факторів, які впливають на розвиток ОСГ, і розробити конкретні заходи щодо підвищення їхньої ефективності.

Різні точки зору щодо ефективності виробництва продукції в ОСГ та аграрних підприємствах інших форм господарювання пов'язані з тим, що використовувалися для визначення показники — непорівнянні, не коректні і недостатньо точні. Тому перш ніж зробити порівняльну оцінку, необхідно виявити особливості оцінки економічної ефективності виробництва ОСГ.

The best methodological approach in terms of evaluation of agricultural productive efficiency in the farm households is found to be related to resources, i.e. use of the resources (land, work, cost)).

While estimating the productivity of the farm household compared with the indicators on farm enterprises, one should not abstract from the peculiarities of the labour forces and productive assets on those types of production units. Considering the labour forces in the households, the majority of which represent pensioners, teenagers, who because of their age or other reasons cannot be employed officially in the enterprise, one must keep in mind, that the work performance in this case is worse in comparison with farm enterprises, where the performance is much higher.

Consideration of the problem of establishing the profitability from this point of view is not reasonable. On our opinion, there are reasons to define the marketable value only taking into account the profitability of the farm household. One should keep in mind that family farm is a component of the small household unit. In case the owner doesn't consume the grown produce, he or she will sell it. And when he does not produce some food, he will buy it in the wholesale or retail. In this case, the price equivalent should be the prices of end products on the food market, as they define the main source of the product income to the household.

We consider that in spite of the aim of the conducted analysis, the criteria of estimate of any type of the farm household should be labour capacity, because the production implies high labour intensity. The most optimistic scenario is, when the products are grown in surplus per direct labour unit, then the indicator of cost effectiveness of labour input (cost of total output per 1 man-day) is to be applied to each benchmarking study (comparative analysis). With the help of this system of indicators quantitative evaluation of the factors influencing the development of the farms can be done as well as the action plan to increase the productive efficiency can be elaborated.

Different viewpoints concerning the productive efficiency in households and other types of agricultural enterprises are explained due to the different indicators used in the comparison, which are often not to be compared, incorrect and inexact. Thus, before doing the comparative analysis, it is required to clear up the peculiarities of the evaluation of the economic efficiency of the farm household.

Ключові слова: ефективність, особисте селянське господарство, продуктивність, дохідність, оцінка.

Key words: efficiency, farm household, productivity, profitability, evaluation.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Феномен життєдіяльності особистих селянських господарств (ОСГ) як форми дрібнотоварного виробництва є об'єктом дискусій вчених-економістів, політиків, урядовців протягом досить тривалого періоду. Вони є надто важливими питаннями, у яких перетинається багато інтересів, зумовлених складними і суперечливими процесами їх функціонування та проблемами подальшого розвитку. Це зацікавлення викликано ще й ситуацією, за якої у процесі аграрних економічних перетворень саме згадана форма господарювання виявилася стійкішою і мобільнішою, зайнявши власну нішу у процесі становлення багатокладної економіки та ринкових відносин.

Наприкінці минуло століття набула поширення ідея про переваги дрібного сільськогосподарського виробництва над великим, водночас застосовувалися різні методи порівняння, які ілюстрували нібито високу ефективність виробництва господарств населення.

До нині залишається основним порівняння ефективності землекористання сільськогосподарських підприємств і ОСГ за результатами виробництва з площі закріплених за ними сільськогосподарських угідь. Але в процесі аналізу в розрахунок не беруться послуги, корми, земельні та інші ресурси сільськогосподарських підприємств, що використовуються населенням у виробництві, в цьому випадку — показники продуктивності землі ОСГ.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

У теперішніх реаліях у нашій країні вивченням цієї форми господарювання приділяли увагу Ю. Акчуріна, І. Баланюк, Г. Беккер, П. Березівський, О. Біттер, О. Дем'янчук, Т. Дудар, В. Збарський, Ф. Зінов'єв, А. Даниленко, О. Комліченко, Д. Крисанов, Г. Купалова, В. Липчук, Л. Ліпич, М. Малік, В. Месель-Веселяк, Л. Михайлова, С. Онисько, О. Онищенко, І. Прокопа, П. Саблук, Г. Черевко, Л. Шепотько, В. Шиян, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін. Їхні роботи мають важливе значення і слугують підґрунтям сучасних економічних поглядів на проблеми розвитку та функціонування особистих селянських господарств.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою дослідження є розробка теоретичних, положень і практичних рекомендацій щодо оцінювання ефективності діяльності особистих селянських господарств.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Одним із перших на теренах незалежної України запропонував методика визначання економічних показників ефективності колективних підприємств під керівництвом академіка О.М. Шпичака [1]. Методика діяла на основі визначення витрат, зважаючи на ринкові ціни покупних матеріально-технічних та собівартість власних ресурсів, що використовуються в процесі виробництва певного виду продукції.

На думку вченого, такий методичний підхід дозволяє з високою вірогідністю визначити показники економічної ефективності діяльності особистого селянського господарства та дає можливість зіставити їх з аналогічними показниками реформованих сільськогосподарських підприємств [2].

Згідно з вищезазначеною методикою розрахунок може бути здійснено лише на основі анкетного обстеження респондентом, який володіє специфікою виробництва сільськогосподарської продукції в ОСГ.

Вивчаючи дану проблематику деякі дослідники намагалися визначити реальний обсяг землекористання господарствами населення. Так, за розрахунками К.В. Копач, на кожні 0,01 га присадибної землі в ОСГ використовується 0,03 га сільськогосподарських угідь підприємства [3]. Дослідником у результаті розрахунку валової продукції одержані показники ефективності використання землі в особистих господарствах у 4 рази нижчі, ніж у сільськогосподарських підприємствах.

В.Я. Узун і В.А. Сарайкін здійснили спробу абстрагуватися від впливу використання ОСГ кормових угідь сільськогосподарських підприємств на ефективність діяльності особистих господарств і визначили, що навіть рослинницька продукція в останніх виробляється з розрахунку на 1 га у 8 разів більше, ніж у підприємствах [4]. Дослідники вважали це доказом високої ефективності використання земельних угідь ОСГ.

Такий феномен легко пояснюється специфікою спеціалізації рослинництва великих і дрібних сільськогосподарських підприємств. У великих підприємствах найбільшу вагу в структурі посівів становлять зернові культури, а в ОСГ — картопля, овочі, фрукти, тобто ті культури, урожайність яких дещо вища. Якщо взяти до уваги цінний фактор, то стане зрозумілим, чому вартість продукції, одержаної з одиниці площі земельної ділянки ОСГ — досить висока.

Основним методичним підходом щодо оцінки ефективності виробництва сільськогосподарської продукції ОСГ варто визначити ресурсний, відповідно до якого, для оцінки ефективності ОСГ, визначають не витрати на його ведення, а використання ресурсів (землі, праці, коштів).

Комплексність — основна умова об'єктивної оцінки економічної ефективності діяльності ОСГ, за якої враховуються всі, легально й нелегально використовувані ресурси, а не тільки та частина, яка належить їм на правах власності, володіння чи використання. Водночас оцінювання використання одних ресурсів має бути доповнена аналізом інших. Вилучення із загальної сукупності будь-якого з них не характеризує ситуацію повною мірою, навіть може призвести до хибних висновків, є підтвердження цьому.

"Щоб це дійсно було фундаментом, потрібно брати не окремі факти, а всю сукупність, без будь-яких виключень, адже без сукупних факторів виникнуть підозри, і досить законні підозри, в тому, що факти вибрані чи підібрані довільно" [5].

Порівняння — це одне з вимог об'єктивного аналізу діяльності ОСГ для забезпечення реальності масштабів порівняння з іншою формою господарювання.

Особливого значення для порівняння результатів аналізу має відповідність основних характеристик, відібраних для дослідження об'єктів всієї генеральної сукупності ОСГ. Тобто особисті господарства вибіркової сукупності повинні мати, орієнтовно, таку ж саму структуру виробництва, розміри, умови і фактори розвитку, характерні для ОСГ цього регіону.

О.В. Чаєнов у своїх дослідженнях голошував, що під час розв'язання проблеми переваг великої і дрібної форм господарства не можна обмежуватися кількісним зіставленням їх показників, а протиставляти потрібно "не кількість іншої кількості, а різні кількості одній" [6]. Іншими словами, "йшлося не про боротьбу великої та дрібної форм виробництва у сільському господарстві, а про порівняну живучість та стійкість капіталістичного рільництва, що ґрунтується на найманій праці, з одного боку, та сімейного селянського трудового господарства,

якісно відмінного від першого за власною структурою, та навіть і за основним розумінням вигідності господарчих починань, з іншого боку. Глибоке вивчення цього питання, безсумнівно засвідчувало про те, що якісні переваги трудового господарства компенсують, значною мірою, його кількісну слабкість.

Так, для обґрунтування ідеї переорієнтації великих сільськогосподарських підприємств на дрібне виробництво, приводилося порівняння урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності худоби основних товаровиробників сільськогосподарської продукції та ОСГ, які, як правило, були на користь останніх. Цей факт легко пояснити, адже власники особистих господарств, прагнучи забезпечити свою родину, не рахуються з тим, яких зусиль їм це завдає. На малих площах легше досягти високої ефективності вирощування рослинницької продукції, ніж за використання промислових технологій у сільськогосподарських підприємствах, що включають в себе не менше 10 операцій за сезон. Власники особистих господарств мають можливість під час садіння локально вносити добрива, розпушувати ґрунт після кожного дощу і поливати ділянки у міру появи бур'янів, тобто 4—5 разів за літній період. За механізованого збирання картоплі або коренеплодів сільськогосподарські підприємства втрачають 30—60 % урожаю, тоді як власники ОСГ таких втрат не допускають.

Така ж ситуація і у: доглядаючи одну корову і 2—3 поросят власники ОСГ, можуть досягнути таких показників продуктивності худоби, яких в умовах промислової технології досягти неможливо.

Оцінюючи ефективність виробництва ОСГ, порівняно з показниками сільськогосподарських підприємств, не слід абстрагуватися від особливостей трудових ресурсів і виробничих фондів цих категорій господарств. Дійсно, якщо йдеться, наприклад, про трудові ресурси ОСГ, значну частину яких становлять пенсіонери, підлітки, тобто ті, хто через віковий ценз та з інших причин не може активно працювати на виробництві, віддача від них менша, ніж від працездатних, частка яких у сільськогосподарських підприємствах значно вища.

Крім того, на селі, внаслідок реорганізації і ліквідації частини сільськогосподарських підприємств, а також із закриттям закладів соціальної інфраструктури, зростає рівень безробіття, праця в особистому селянському господарстві перетворюється в єдину сферу зайнятості сільського населення, що забезпечує їх виживання. Таким чином, і тут ОСГ не є конку-

рентом великим сільськогосподарським підприємствам.

Природні виробничі ресурси, земельні площі, що зосереджені в ОСГ, в основному не можуть продуктивно використовуватися у великому господарстві, адже це роздрібнені, дрібні ділянки, важкодоступні для механізованого обробітку.

Підвищення ролі особистих селянських господарств ставить вимогу щодо пошуку нових підходів до оцінки ефективності цієї важливої у сучасних умовах форми господарювання. Слід зазначити, що більшість дослідників розглядають оцінку ОСГ через економічний аспект. Разом з тим, економічна ефективність ОСГ — лише частина їхньої загальної ефективності. З огляду на мету та функції, які вони виконують, ефективність ОСГ є сукупністю соціальної, економічної й екологічної сфер.

Нині в світі немає єдиної думки щодо значеної проблеми, адже оцінити одержані сім'ями доходи шляхом простого зіставлення неможливо.

Академік С.Г. Струмилін у своїх дослідженнях пропонує оцінювати отримані доходи з розрахунку на одного працездатного члена сім'ї [8]. Однак для сільських жителів таке оцінювання буде досить умовним, адже здебільшого у складі їхніх доходів значна частка нині припадає на особисте господарство, а в ньому головними є непрацюючі пенсіонери, домогосподарки й неповнолітні. Тому для оцінки одержуваних доходів необхідно визначити умовну кількість працюючих членів родини, за коефіцієнтним методом. Розподіл доходів, розрахований на одного умовного працівника, більш вірогідно відображатиме ефективність ведення особистого господарства.

Органи статистики застосовують універсальну методика визначення сукупного сімейного доходу, де однією із статей останнього є такі від реалізації сільськогосподарської продукції і вартість спожитої продукції, одержаною з особистого господарства та від самозаготівель.

Якщо брати до уваги методика С.Г. Струмиліна, то потрібно розробляти коефіцієнти, які, на нашу думку, повинні враховувати і якість праці, яку виконують члени домогосподарства у веденні власного господарства, а також інтенсивність і вартість робочої сили.

Вчений переконаний, що, при оцінці ефективності ведення особистого господарства одразу постає проблема визначення його товарності. Відсутність даних про товарність таких господарств унеможливає уяву про грошові доходи населення від цього виду господарсь-

кої діяльності. Тривалий час господарства населення вважалися натурально-споживчими, а можливі надлишки — незначними на сьогодні інформаційна база з даними такого плану обмежена, відсутні також офіційні показники Держкомстату України щодо товарності особистих господарств.

Як вважають вчені Ф.В. Зінов'єв і М.В. Додонова, під товарністю особистих господарств населення варто розуміти відношення маси реалізованої продукції до виробленого цим господарством обсягу у грошовому виразі. Для вартісної оцінки, зазначають вчені, доцільно використовувати середні ціни реалізації продукції господарства за всіма каналами реалізації, по окремих господарствах — співвідношення натурального обсягу реалізованої продукції до виробленого.

Розгляд проблеми встановлення дохідності з цієї точки зору, вважається недоречним. На нашу думку, немає підстав стверджувати про визначення показників товарності й на їх основі — дохідності особистого селянського господарства. Слід враховувати, що ОСГ є складовою домашнього міні-господарського комплексу. У разі, коли власник не повністю споживає одержану продукцію, то він реалізує її, а якщо будь-якими вид продукції не виробляється ним, то він його придбає на роздрібно-му чи оптовому продовольчому ринку.

У такому випадку ціновим еквівалентом мають бути ціни на роздрібних продовольчих ринках, оскільки вони являють собою основне джерело надходження продукції в домогосподарство.

Вищезгадані вчені наголошують, що на рівень доходів має впливати типізація ОСГ, залежно від їх товарного спрямування. Ця проблема є нині досить актуальна, особливо з погляду історії розвитку особистих селянських господарств.

В останнє десятиліття, з розвитком господарств населення, забезпечено деяку соціальну захищеність значної частини населення країни, яка фактично втратила в ході реформ засоби до існування. Це стало одним з головних факторів, які сприяли соціальній стабільності в Україні, що є свідченням високої соціальної ефективності ОСГ [9].

Визначити соціальну ефективність ОСГ у конкретних кількісних показниках не є можливим. Однак не менш важливою є якісна складова ефективності селянських господарств, яка передусім повинна проявлятися в рівні забезпечення продуктами харчування й надходженні коштів до сімейного бюджету.

Екологічна ефективність характеризує зниження негативного впливу виробничої діяльності підприємств на навколишнє й людину.

Нині ця проблема набула актуальності й для приватного сектору. За матеріалами наших досліджень, окремі власники ОСГ, орієнтовані на товарне виробництво, застосовуючи добрива безконтрольно, необґрунтовано збільшуючи дози внесення. Вирішення проблеми екологічної безпеки господарств населення стало об'єктивною необхідністю.

Екологічна ефективність, у свою чергу, тісно переплітається з економічною ефективністю (виробництво екологічно чистої продукції й збереження родючості ґрунтів сприяють зростанню останньої).

Економічна ефективність ОСГ свідчить про задоволення потреб сільського населення в продуктах харчування і доходах. Важливим методологічним аспектом оцінки ефективності господарств, як і будь-якої іншої форми аграрного виробництва, є виявлення її народногосподарської ефективності. Народногосподарське значення особистих селянських господарств полягає в такому: в одержанні значної кількості продовольства за рахунок залучення додаткових ресурсів (праця, земля, матеріальні засоби); у звільненні інших товаровиробників від необхідності постачання сільського й, частково, міського населення деякими продуктами.

Разом із тим, поняття народногосподарської ефективності ОСГ дещо відрізняється від його значимості. З позиції суспільства народногосподарська ефективність ОСГ є значно нижчою, ніж у великих сільськогосподарських підприємствах, оскільки застосовується, в основному, ручна праця і, як наслідок, спостерігаються високі витрати. З іншого боку, народногосподарське значення особистих селянських господарств має дещо вищий ступінь вагомості, ніж їх ефективність, адже у сферу зайнятості цієї категорії господарств залучаються гігантські людські ресурси.

У дослідженні ми не ставили завдання проведення порівняльної оцінки ОСГ і сільськогосподарського підприємства. Таке порівняння навряд чи виправдано, через явну залежність першого від другого. Значно важливішим у цьому випадку є проведення аналізу всередині різних груп ОСГ. З огляду на те, що особисті селянські господарства неоднорідні як за умовами, так і рівнем господарювання, для визначення найбільш ефективних форм необхідно їх порівняти. Зважаючи на це, нині невідкладним завданням є опрацювання методології економічної оцінки різних типів особистих селянських господарств, яка б забезпечила одержання достовірних результатів і правильних висновків.

На наш погляд, базою оцінки економічної ефективності має бути система показників. Водночас кожен показник повинен мати конкретний економічний зміст. Одна з головних вимог до системи показників — достатня компактність і, в той же час, охоплення тих сторін і процесів, які є найбільш істотними для визначення ефективності. Проте, систему показників слід розробляти з урахуванням можливості одержання даних, їх обробки та аналізу. Однак, під час визначення ефективності ОСГ дуже складно одержати повний обсяг витрат на виробництво продукції, тому такі показники, як собівартість і рентабельність продукції можна застосовувати лише в окремих випадках, а не для масових порівнянь.

На основі вивчення різних підходів до оцінювання результатів господарської діяльності, нами запропоновано схему визначення економічної ефективності ОСГ і класифікацію показників, використовуваних залежно від мети аналізу.

З огляду на труднощі, що виникають під час збору інформації про витрати праці й інших ресурсів, під час оцінювання діяльності ОСГ найчастіше застосовується ресурсний підхід, яку тобто порівнюють результати з наявними ресурсами (земельною площею, використовує ОСГ, кількістю працюючих).

Сутність витратного підходу, застосовуваного значно рідше, полягає в зіставленні отриманої продукції з витратами ресурсів (грошово-матеріальних коштів, праці).

Показники для оцінки ефективності ОСГ можна розмежувати за цільовим призначенням: факторні, що свідчать про умови виробництва (забезпеченість землею, трудовими ресурсами, технікою і т.д.), та результативні, які характеризують ефективність використання ресурсів (виробництво продукції на 0,01 землі, одного працівника тощо).

Залежно від мети аналізу, змінюється й значимість показників. В одному випадку показник може бути головним, наприклад, фондовіддача під час аналізу ефективності використання фондів, в іншому — цей же показник стає додатковим. Другорядні, або допоміжні показники, застосовують нечасто. Так, у тваринництві як найбільш трудомісткій галузі ОСГ, з метою поглибленого аналізу можливе застосування допоміжних показників. З огляду на те, що тваринницькі споруди призначені для обслуговування тварин, вони повинні відповідати санітарно-гігієнічним вимогам. Тому показниками використання тваринницьких будівель є: вартість продукції з розрахунку на одиницю вартості приміщення, обсяг продукції (у вартісному або натуральному обчисленні) на одну

умовну голову худоби та кількість умовних голів худоби на одне скотомісце, а також вартість одного скотомісця.

ВИСНОВКИ

На наш погляд, незалежно від мети аналізу, критерієм оцінки всіх типів ОСГ має бути продуктивність праці, оскільки виробництво в них вирізняється високою трудомісткістю. Оптимальним буде той варіант, де на одиницю живої праці виробляється більше продукції, тому показник окупності затрат праці (вартість валової продукції з розрахунку на 1 люд.-день) повинен застосовуватися у кожному порівняльному аналізі.

За допомогою цієї системи показників можна здійснити кількісну оцінку факторів, які впливають на розвиток ОСГ, і розробити конкретні заходи щодо підвищення їхньої ефективності.

Різні погляди щодо ефективності виробництва продукції в ОСГ та аграрних підприємствах інших форм господарювання пов'язані з тим, що використовувані для визначення показники — непорівнянні, не коректні і недостатньо точні. Тому перш ніж зробити порівняльне оцінювання, необхідно виявити особливості оцінювання економічної ефективності виробництва ОСГ.

Література:

1. Шпичак О.М. Реалізація продукції особистими селянськими господарствами — витрати, ціни, ефективність / О.М. Шпичак, І.В. Свиноус. — К.: ІАЕ, 2008. — 320 с.
2. Калугина З.И. Личное подсобное хозяйство в СССР: социальные регуляторы и результаты развития / З.И. Калугина. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1991. — 240 с.
3. Копач К.В. Личное подсобное хозяйство сельского населения и его интеграция с предприятиями агропромышленного комплекса / К.В. Копач. — М.: ФГНУ "Росинформагротех", 2002. — 312 с.
4. Малый бизнес и его роль в сельском хозяйстве России / В.А. Сарайкин. — М.: ВИАПИ имени А.А. Никонова: ЭРД, 2012 — (Науч. тр. ВИАПИ им. А.А. Никонова; вып. 36). — 204 с.
5. Калугина З.И. Личное подсобное хозяйство сельского населения: проблемы и перспективы / З.И. Калугина, Т.П. Антонова. — Новосибирск: Наука, 1984. — 183 с.
6. Чайанов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А.В. Чайанов. — М.: Наука, 1991. — 454 с.

7. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда. — М.: Наука, 1982. — 472 с.

8. Личные подсобные хозяйства сельских жителей Крыма / Ф.В. Зиновьев, М.В. Додонова. — Симф.: Таврия, 1999. — 83 с.

9. Свиноус І.В. Економічні аспекти функціонування особистих селянських господарств / І.В. Свиноус. — К.: ТОВ "Аграр Медіа Груп", 2010. — 418 с.

References:

1. Shpychak, O.M. (2008), Realizatsiia produktsii osobystymy selians'kymu hospodarstvamy — vytraty, tsiny, efektyvnist' [Sales of products by personal peasant farms — costs, prices, efficiency], ІАЕ, Kyiv, Ukraine.
 2. Kalugina, Z.I. (1991), Lichnoe podsobnoe hozjajstvo v SSSR: social'nye regulatory i rezultaty razvitija [Personal subsidiary farming in the USSR: social regulators and development results], Novosibirsk: Nauka. Sib. otd-nie, Novosibirsk, Russia.
 3. Kopach, K.V. (2002), Lichnoe podsobnoe hozjajstvo sel'skogo naselenija i ego integracija s predprijatijami agropromyshlenogo kompleksa [Personal subsidiary farming of the rural population and its integration with agricultural enterprises], FGNU "Rosinformagroteh", Moscow, Russia.
 4. Sarajkin, V.A. (2012), Malyj biznes i ego rol' v sel'skom hozjajstve Rossii [Small business and its role in agriculture in Russia], VIAPI imeni A.A. Nikonova: JeRD, Moscow, Russia.
 5. Kalugina, Z.I. (1984), Lichnoe podsobnoe hozjajstvo sel'skogo naselenija: problemy i perspektivy [Personal subsidiary farming of the rural population: problems and prospects], Nauka, Novosibirsk, Russia.
 6. Chajanov, A.V. (1991), Osnovnye idei i formy organizacii sel'skohozjajstvennoj kooperacii [The main ideas and forms of organization of agricultural cooperation], Nauka, Moscow, Russia.
 7. Strumilin, S.G. (1982), Problemy jekonomiki truda [Problems of labor economics], Nauka, Moscow, Russia.
 8. Zinov'ev, F.V. and Dodonova, M.V. (1999), Lichnye podsobnye hozjajstva sel'skih zhitelej Kryma [Personal subsidiary plots of rural residents of Crimea], Tavrija, Simferopol, Ukraine.
 9. Svinous, I.V. (2010), Ekonomichni aspekty funkcionuvannia osobystykh selians'kykh hospodarstv [Economic aspects of the functioning of personal farms], TOV "Ahrar Media Hrup", Kyiv, Ukraine.
- Стаття надійшла до редакції 29.07.2019 р.*